

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १ : १ ॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १ : २ ॥

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. iv–3v, K₁₀ exp. 44, 43 lower and then upper leaf (1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v, K₃ ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, K₇₇ ff. iv–4r (collated only up to 1.16), K₄₁ ff. 204r–206r, K₁₀₇ ff. 206r–209r (collated only up to 1.15), E pp. 580–585; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) ०न्तमनन्त०] Σ, ०न्तमन्त० C₄₅^{ac} • ०पारं] C_ΣK₇MK₄₁K₁₀₇E, ०पारगं K₈₂K₁₀K₃K₇₇ (1b) सुसूक्ष्म०] Σ, शुसूक्ष्म० C₀₂ • ०व्यक्त०] Σ, ०व्य० K₇₇ • ०जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇MK₇₇K₄₁K₁₀₇E, ०जगत्सुसारं C₀₂, ०जगत्सुरासुरं K₁₀, ०जगत्सुसारम् K₃ (1c) हरी०] Σ, हरीं K₇₇ • ०भिरासमग्रं] Σ, ०भिर्यत्समग्रं M (unmetr.), ०भिरोसमग्रं K₁₀₇ (1d) वृष०] Σ, ०वृषो C₉₄^{ac} (2a) ०स्रिकं] Σ, ०स्रकं K₄₁ • ग्रन्थं] Σ, ग्रंथं K₇₇ (2b) सहस्राध्यायमु०] Σ, सहश्रध्यायमु० C₀₂, सहस्राध्यायरु० E (2c) पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M^{pc}, पर्वच्चास्य C₄₅, पर्वमस्य C₀₂K₃M^{ac}K₄₁K₁₀₇E, पूर्व चास्य K₇₇ • शतं पूर्णं] Σ, त C₀₂, शतं पूर्णं K₇₇ (2d) श्रुत्वा] Σ, श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇MK₇₇, भारसंहिता C₀₂, भारतसंहितं K₃, नारदसंहिताम् K₄₁K₁₀₇E

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजयेन यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितम् ॥ १ : ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १ : ४ ॥

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १ : ५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

4ab = MBh I3.II2.9ab

(3a)] em., अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, पप्रच्छ पुनरतृप्तो K₇₇, अतृप्ताः पुनः पप्रच्छ K₄₁, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₁₀₇, अतृप्ताः पुनः पप्रच्छ E (3b) वैशम्पायनं] Σ, वेसम्पायनं C₀₂ (3c)] C₉₄C₄₅K₇K₃K₄₁K₁₀₇E, जनमेजये यत्पूर्वं C₉₄^{ac}, जन्मेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जन्मेजयेन यत्पूर्वं M, जन्मेजयेन यत्पूर्वं K₇₇ (3d) तच्छृणु त्वमं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇MK₄₁K₁₀₇E, तच्छृणु त्वमं C₀₂, --- K₁₀, तच्छृणु स्वमं K₃, तच्छृणु त्वमं K₇₇ • तन्द्रितम्] C₉₄C₄₅K₇K₃MK₇₇K₄₁K₁₀₇E, तन्द्रितः C₀₂K₈₂, --- K₁₀ (4) जनमेजय] Σ, जन्मेजय C₀₂ (4a) भगवन्सं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, भगवन्सं C₀₂, भगवन्सं K₃, भगवन्सं M • धर्मज्ञः] Σ, धर्मज्ञः K₈₂, धर्मज्ञः K₃ (4b) विशारदः] C₉₄K₁₀K₇K₃K₄₁, विशारदः C₄₅C₀₂K₈₂K₇₇K₁₀₇E, विशारदम् M (4c) अस्ति धर्मः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, अस्ति धर्मः C₄₅, अस्ति धर्मः C₀₂MK₇₇, अधर्मः K₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₃MK₇₇K₄₁K₁₀₇E, परं गुह्यं C₄₅, परं गुह्यं C₀₂K₈₂, परगुह्यं K₇ (4d) तारणम्] Σ, तारणा K₇₇ (5a) द्वैपायनं] Σ, द्वैपायनं C₀₂, वैसापायनं K₇₇ • मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇, मुखोद्गीर्णं C₀₂K₇₇, मुखोद्गीर्णं K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखं गीर्णं M^{pc}, मुखोद्गीर्णं E (5b) धर्मं वा यद्वि] C₉₄K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, धर्मं यत्तद्वि C₄₅, धर्मवत्यद्वि C₀₂K₇₇, धर्मं वा यद्वि K₃, धर्मवाक्यं द्वि M • उत्तमं] Σ, उत्तमः C₀₂, उत्तमः M (5c) हि मे तृप्तिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, हि मे तृप्तिं K₃K₇₇, प्रसादेन M (5d) यत्नात्तपोधनः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, यत्नात्तपोधनः C₉₄, यत्नात्तपोधनः C₀₂, यत्नात्तपोधनः K₃, यत्नन्तपोधनः M, यत्नात्तपोधनः K₇₇ (6) वैशम्पायन उवाच] Σ, om. M^{ac}, वै ॥ वैशम्पायन K₁₀₇

प्रथमो ऽध्यायः

शृणु राजन्नवहितो धर्मारख्यानमनुत्तमम् ।
व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १ : ६ ॥

अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १ : ७ ॥

जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ : ८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १ : ९ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।

(6a) राजन्न०] Σ, राजनं० K₃, राजन० M • ०हितो] Σ, ०हितं K₄₁ (6b) ०ख्या-
नमनुत्तमम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME, ०ख्यानमुत्तमम् C₄₅, ०ख्यानमुत्तमम् C₀₂, ०धर्मव्या-
ख्यानमुत्तमं K₃ (hypermetr.), ०ख --- मनुत्तमं K₇₇, ०ख्यानमनुत्तमः K₄₁, ०ख्यान-
मुत्तमः K₁₀₇ (6c) ०प्राप्तं] Σ, ०प्राप्त C₀₂ (6d) ०धर्म] Σ, ०र्म C₀₂, ०धर्म K₇₇ •
शृणोतु] Σ, शृणोत C₀₂ • मे] Σ, मै C₄₅ (7a) ०कर्तारं] Σ, ०कर्तन्तं K₁₀ (7b)
०व्रत०] Σ, ०प्रत० M • ०यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀MK₇₇K₄₁K₁₀₇E, ०यन C₀₂, ०यणः
K₈₂, ०यनं K₇, ०यणं K₃ (7c) ०चारं] Σ, ०चार K₇₇ (7d) ०परम्] C₉₄C₄₅
K₈₂K₇MK₄₁K₁₀₇E, ०न्वितम् C₀₂K₃K₇₇, ०परं K₁₀ (8a) ०र्थं प्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀
K₇, ०र्थं प्रश्नैकं C₉₄K₃, ०र्थप्रश्नैकम् C₀₂K₄₁K₁₀₇E, ०र्थप्रश्नैकं M, ०थप्रश्नैक K₇₇ (8b)
प्रभ०] Σ, प्रभु० C₀₂, प्राभ० K₇ (8c) ०धरो] Σ, ०रो C₉₄, ०धरा K₁₀ (8d)
०न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₇₇K₄₁K₁₀₇E, ०न्वितं C₀₂K₃M (9a) कथं] Σ, कथ K₇₇
• ज्ञेया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇MK₇₇K₄₁K₁₀₇, ज्ञेयं C₄₅C₀₂, ज्ञेय K₃, भूयो E (9b) ०वर्ण०]
Σ, ०वर्णा० E • ०वर्जिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃MK₄₁K₁₀₇E, ०वर्जितं C₀₂, ०वर्जिताः
K₇, --- ता K₇₇ (9c) ०व्यञ्जन०] Σ, ०व्यञ्जन० E (9cd) ०मुक्तमक्ष०] C₉₄C₀₂
K₈₂K₁₀K₇K₁₀₇E, ०मुक्त अक्ष० C₄₅K₇₇, ०मुक्तं अख० K₃, ०मुक्तं अक्ष० M, ०म्मुक्तं-
मक्ष० K₄₁ (9d) किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₇K₇₇K₄₁K₁₀₇E, किमतः परम् C₄₅C₀₂,
किमतत्परं K₁₀K₃M

अनुचार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमतः परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।
देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥
कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

✧

11b cf. KūrmP 2.23.74 : अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

✧

(10a) अनुचार्य०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀MK₄₁K₁₀₇E, अनुचार्य० C₀₂K₇K₃, अन्त्रचाय० K₇₇ (10ab) ०सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇K₃MK₄₁K₁₀₇E, ०विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलम् C₀₂, ०सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K₁₀, ०सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलं K₇₇ (10c) ०गं] Σ, ०ग K₇₇ (10c) ०क्षरं किमतः परम्] C₄₅M, ०क्षरं किमु तत्परम् C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ०क्षरं किमतत्परं C₀₂K₃K₁₀₇, ०क्षर किमतः परं K₇₇, ०क्षराङ्कमतत्परं K₄₁ (11) ०राग उवाच] Σ, ०रागोवाच K₃ (11a) देहे क्ष०] C₉₄C₀₂K₇, देहात्क्ष० C₄₅, देहक्ष० K₈₂K₁₀K₃MK₇₇K₄₁K₁₀₇E • याते] Σ, यान्ते K₃ (11b) ०जलाग्निशिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇MK₄₁K₁₀₇E, ०जलाग्निशिवादिभिः C₀₂, ०जलाग्निं शि०दिभिः K₃, ०जालादिशिवादिभिः K₇₇ (11c) ०दूतैः] Σ, ०दूते C₀₂K₃ • कथं] Σ, कथ K₇₇ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃, नीत्वा C₀₂, नीतः M, नीते K₇₇, नीता K₄₁K₁₀₇E (11d) निरालम्बो] Σ, निरोलया K₄₁, निरोरैन्वो K₁₀₇ (12a) ०पाशैः] Σ, ०पाशे C₀₂, ०पाशै K₃ • बद्धो] Σ, बद्धो C₄₅, बद्ध K₃ (12b) निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc}K₄₁K₁₀₇E, निर्देहः स C₀₂, निर्देहस्य K₃, निर्देहन्म M^{ac}, निर्देहश्च K₇₇ • व्रजेत्] Σ, भवेत् K₁₀ (12c) स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, स्वर्गं C₀₂K₃M, स्वागं K₇₇ • स] Σ, सं K₁₀M • याति] K₈₂K₁₀K₇K₃M K₇₇K₄₁K₁₀₇, यान्ति C_ΣE (12d) निर्देहो] Σ, निर्देहो K₇₇ (12e) एतन्मे संशयं] C_ΣK₇MK₄₁K₁₀₇E, एतन्मे संशये K₈₂, एतन्मे संशयो K₁₀K₃, एवं विस्मयसंसय K₇₇ (12f) ०तुमिच्छामि] Σ, ०तुमि C₄₅ (13) अनर्थयज्ञ उवाच] Σ, om. K₈₂^{ac}

अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १ : १३ ॥
 कर्महेतु शरीरस्य उत्पत्ति निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १ : १४ ॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १ : १५ ॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १ : १६ ॥

(13a)] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}K_{107}$, अतिसंशयकष्टन्ते C_{94} , अतिसंशयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}$
 E, अतिसंशयकष्टो मो K_3 , अतिसंशयकष्टश्च K_{77}^o , अतिसंशयकष्टन्ते पा K_{41} (13b)
 द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7MK_{41}K_{107}E$, च द्विजोत्तमः $C_{02}K_{77}^o$, द्विजसत्तमः K_3
 (13c) °ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, °ज्ञेय $C_{02}K_{10}K_3MK_{77}^oK_{41}K_{107}E$ • मनुष्यैस्तु] $C_{94}K_{82}$
 $K_{10}K_7MK_{77}^oK_{41}K_{107}E$, मनुष्यैश्च C_{45} , मनुष्यैस्तु C_{02} , मनुष्यैस्तु K_3 (14a) कर्म°] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3MK_{77}^o$, अनर्थयज्ञ उवाच ॥ कर्म° $C_{02}K_{41}K_{107}E$ • °हेतु] Σ , °हेतुः
 C_{45} , °हेतु C_{02} • शरीरस्य] Σ , शरीरस्य C_{02} , स---स्य K_{77}^o (14b) उत्पत्ति
 नि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_{77}^oK_{41}K_{107}E$, उत्पत्तिनि° $C_{02}K_3$, उत्पत्तिनि° M • च यत्]
 Σ , च यः K_{10} , यत् K_3 (14c) सुकृतं] Σ , सुकृतकृतम् C_{02} , सुकृत K_3 • चैव] Σ ,
 वापि $K_3K_{77}^o$ (14d) पाश°] Σ , पाशा° K_{77}^o • °हृतम्] Σ , °हृतः C_{02} (15a)
 तेनैव] Σ , तेनेव $C_{02}K_3$ • सह संयाति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_{107}E$, सह सा यान्ति C_{02}
 K_3 , सह सा याति M, सह संयान्ति K_{77}^o , सहं स याति K_{41} (15b) नरकं स्वर्ग°] Σ ,
 नरकदुर्ग° K_{77}^o • वा] $C_{94}K_{10}K_7MK_{41}K_{107}E$, च $K_{82}K_3K_{77}^o$ (15c) सुख°] Σ , सुखं
 M • °दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$, °दुःख $C_{02}K_{10}K_{77}^oK_{41}K_{107}E$ (15d) भोक्तव्यं] Σ ,
 भोक्तव्य K_{77}^o • °सम्भवम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$, °सम्भवः $C_{02}K_{41}K_{107}E$, °संभावात्
 K_{77}^o (16a) हेतुनानेन] Σ , हेतुना तेन K_{77}^o , हेतुनाने K_{107}^{ac} • °न्द्र] Σ , °न्द्रः K_{10}
 (16b) देहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, देहे C_{02} , देह $K_{10}MK_{77}^oK_{41}$, देहं K_{107} • नृणाम्] Σ ,
 नृणा $C_{45}C_{02}$ (16c) यं कालपाशमित्याहुः] em., यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$,
 कालपासेति सत्वाह C_{02} , यं कालपाशमित्याहु $K_{10}K_7K_{41}E$, कालपाषेति पस्त्वेह M,
 यां कालपासमित्याहु K_{77}^o (16d) °व्रत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7MK_{41}E$, °व्रतः $C_{45}C_{02}K_{77}^o$

द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १ : २२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १ : २३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १ : २४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १ : २५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १ : २६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १ : २७ ॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।

(22c) द्विगुणः कलिसंख्यातो] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M , द्विगुणः क-
 लिसंख्यातो K_{41} , द्विगुणा कलिसंख्यातो E (22d) द्वापरो युग संज्ञितः] Σ , द्वापरः
 युगः संज्ञिकम् M , द्वापरे युग संज्ञितः E (23a) त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}E$, त्रेता C_{02}
 M , त्रेता K_7 • त्रिगुणा] Σ , तृगुणो M • ज्ञेया] Σ , ज्ञेयः M (23b) •युगः] Σ ,
 •युग E (23d) ह्ये] Σ , हे K_7 • •सप्ततिः] Σ , •सप्तति M (24a) चैकस्य]
 Σ , om. $K_{82}M^{ac}$ (24b) •क्तं] Σ , •क्त M (24c) कल्पो] C_{45} , कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}$
 $K_7MK_{41}E$ • मन्वन्तं] Σ , न्वन्तं M^{ac} , मन्वन्तं M^{pc} (24d) •दश] Σ , •दशं
 C_{45} • संख्यया] Σ , शंख्यया M (25b) •आहः] Σ , •आह C_{94} • परिकल्पितम्]
 $C_{94}K_7$, करिकल्पितम् C_{45} , परिकल्पितः $C_{02}K_{10}MK_{41}E$, परिकीर्तिताः K_{82} (25d)
 •दर्शिभिः] Σ , •दर्शिभि M (26a) •गमे] Σ , •गम K_{41} • प्रलीयन्ते] Σ , प्रलीयते
 C_{45} (26b) सर्वं च] Σ , सर्वश्च M (26c) अहागमे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, अहाग---
 K_{10} , अहरागमे M (unmetr.), अहागम K_{41} , अहागमे E (26d) •पद्यन्ते] Σ , •प-
 द्यन्ति M (27a) •र्धं] Σ , •र्ध K_{10} , •ध K_{41} (27cd) •वाहुर्भृं] $C_{94}C_{45}K_{82}$
 $K_7K_{41}E$, •वाहु भृं $C_{02}K_{10}M$ (27d) •महर्षयः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{41}E$, •महयः K_{82}^{ac} ,
 •महर्षयः K_7 , •महर्षिभिः M (28a) •आर्कं] Σ , •आर्कां M^{ac} • •तारेन्दु] Σ ,
 •तारेन्दु M (28b) भ्रमतो] Σ , भुमनो K_{41} • दृश्यते त्विह] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7K_{41}E$,
 दृश्यन्दिह C_{45} , दृश्यते त्विहः C_{02} , दृश्यते त्विहः M

कालचक्रं भ्रमित्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८ ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।

कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९ ॥

चतुर्दश परार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।

कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥

एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।

अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।

परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।

✧

29ab ≈ UMS 12.34cd : कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 29 ≈ KūrmP 1.11.32 :
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ 30d =
MBh 12.220.41d = GarP 1.108.7d

✧

(28c) भ्रमित्वैव] corr., भ्रमत्वैव C₉₄K₈₂K₇E, भ्रमत्वेव C₄₅K₁₀M, भ्रमत्वेह C₀₂,
भ्रमत्यैव K₄₁ (28d) ०श्रमं] C_ΣK₈₂K₇K₄₁E, ०श्रमो K₈₂^{ac}, ०श्रामन् K₁₀, ०श्रामो M
• विद्महे] Σ, विग्रहे C₄₅, विद्यते M (29b) कालः] Σ, काल E (29c) कालस्य]
Σ, कालःस्य M^{ac} • वशगाः] Σ, वशगा E (29d) कालवशकृ०] Σ, कालो वशकृ०
M (30b) देवराजा] Σ, देवराज ME • ०त्तम] Σ, ०त्तमः M (31a) कालो] C₉₄
C₄₅K₈₂, काल C₀₂K₁₀K₇MK₄₁E (31b) ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅, ब्रह्मविष्णुपरः
C₉₄K₇MK₄₁, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) (32a) श्रुतं
वै] Σ, श्रुतो वः M • ०चक्रं तु] Σ, ०चक्रस्य C₀₂, ०चक्रत्तु M (32b) विनिःसृतम्]
corr., विनिःसृतम् C_ΣK₈₂K₁₀K₇MK₄₁E (unmetr.) (32c) परार्धं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
K₇K₄₁E, परार्द्धं च C₉₄, परार्धञ्च M^{ac}, परार्धञ्चे M^{pc} • परं चैव] Σ, पराञ्चैव MK₄₁
(32d) वः] Σ, नः M^{pc}, यः E • ०दीपितम्] Σ, ०दीयतां M (33) अनर्थयज्ञ
उवाच] Σ, om. K₈₂^{ac} (33b) सहस्रं] Σ, साहस्रं M • ०युतं] Σ, ०तन् K₁₀

प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३३ ॥

खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कु पद्मं तथैव च ।

समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४ ॥

सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।

परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥

परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।

पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।

ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं ज्ञापितं क्वचित् ।

कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

✧

34ab = BrahmanḍaP 3.2.101

34ab After these two pādas, K₄₁ inserts this: वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरो नन्तमेव च 34cd
E omits 34cd-35 and then inserts this: वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च

✧

(33c) प्र०] Σ , प० K₄₁ (33cd) कोटिम०] Σ , कोटिर० K₇ (33d) ऽर्बुदं]
 Σ , ऽर्बुदं K₇ (34a) निखर्वं च] Σ , निखर्वं तु K₁₀, निसर्वञ्च M (34b) शङ्कु]
 Σ , शंख E • पद्मं] Σ , पद्म M (34c) समुद्रो] Σ , समुद्र० M • मध्यमन्तं च]
C Σ K₈₂^{ac}MK₄₁, मध्यमान्तं च K₈₂^{pc}, मध्यमन्तञ्च K₁₀, मध्यमन्तश्च K₇ (34d) परार्धं
च परं तथा] Σ , परार्धपरद्वेगुणाम् M (35a) सर्वे] Σ , सर्व K₄₁ (35b) परार्धं]
K₇, परार्धं C₉₄, परार्ध C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀MK₄₁ (35c) परार्ध०] Σ , परार्ध K₇ (35d)
०संख्या] Σ , ०सख्या M (36ab) परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] C Σ
K₁₀K₈₂^{pc}K₄₁E, परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति K₈₂K₇^{ac}, परात्परतरन्नास्ति इति
मे निश्चिता मति M (36c) ०वेद०] C₉₄E, ०वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₇K₄₁, ०वेदा K₈₂,
०वेदैः M (36d) ०ख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂, ०ख्यातं C₀₂K₁₀K₇MK₄₁E • ०त्तम] Σ ,
०तम M (37a) ब्रह्माण्डं] Σ , ब्रह्माण्ड C₀₂ (37b) प्रमाणं ज्ञापितं क्वचित्] conj.,
प्रमाणं ज्ञापितं क्वचित् C Σ K₈₂K₁₀K₄₁E, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K₇, प्रमाणञ्चापितां कति
M (37c) ०र्ध्वेषु] em., ०र्ध्वेषु C Σ K₈₂K₁₀K₇MK₄₁E (37d) सूर्यस्त०] Σ , र्यो
M^{ac}, शूर्यो M^{pc} • महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂MK₄₁, महीम् C₉₄, मही K₁₀K₇E

ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
 देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १ : ३८ ॥
 पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
 ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १ : ३९ ॥
 शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
 दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १ : ४० ॥

39cd cf. BrahmanḍaP 3.4.58cd : ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

(38a) ब्रह्मा०] Σ , ब्रह्म० M • प्रसंख्यातुं] Σ , प्रसंसा तु K_{10} , च संख्यातुं E (38b)
 शक्यं क०] $K_{82}K_{10}K_{41}^{pc}E$, शक्या क० $C_{\Sigma}K_7$, सक्याङ्क० M, ह्यक्यं क० K_{41}^{ac} (38c)
 देवास्ते] Σ , देवतापि M (38d) मानुषाणां च] Σ , मानुषार्नञ्च M^{ac} , मानुषानाञ्च
 M^{pc} (39c) यत्पुराख्यातो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, यत्पुराख्यातं M, यत्प्रयात्परायाख्यातो
 K_{41} , यत्प्रमाख्यातो E (40a) शिवाण्डा०] Σ , शिवाण्ड० M^{ac} , शिवाण्डे० M^{pc}
 (40b) सर्वेषामिव भूभृताम्] conj., सर्वेषामिव भूरिताः $C_{94}C_{45}K_7$, सर्वेषामेव भूरि-
 ताः C_{02} , सर्वेषामिव भूरिता K_{82} , सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10} , सर्वेषा इव भाविता M,
 सर्वेषामेव भूरिनाः K_{41} , सर्वेषामेव भूरिमां E (40c) दिशा०] Σ , शिवा० K_{10} (40d)
 ब्रह्माण्डे] Σ , ब्रह्मण्डा M • कीर्तितं शृणु] Σ , य च कीर्तितम् C_{45} , कीर्तिता शृणु M